

جایگاه اجتماعی - کالبدی مساجد
در توسعه شهر اسلامی

نویسنده:

دکتر سکینه معروفی

انتشارات خورشیدباران

تهران، ۱۳۹۴

سرسنانه	:	معروفی، سکینه، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور	:	جایگاه اجتماعی-کالبدی مساجد در توسعه شهر اسلامی
مشخصات نشر	:	تهران: خورشید باران، ۱۳۹۴
مشخصات ظاهری	:	۱۹۰ ص: جدول، نمودار
شابک	:	9789648515930
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبای مختصر
یادداشت	:	فهرست نویسی کامل در: http://opac.nlai.ir
یادداشت	:	کتابنامه
شماره کتابشناسی ملی	:	۳۷۹۹۷۵۷

خورشید باران

تهران- صندوق پستی: ۱۱۹-۱۳۱۶۵
 تلفن: ۰۲۱-۶۶۸۷۳۸۶ / فکس: ۰۲۱-۸۹۷۷۱۲۱۲
 نشانی اینترنتی: www.khorshidbaran.ir
 پست الکترونیکی: khorshidbaran@gmail.com

جایگاه اجتماعی-کالبدی مساجد در توسعه شهر اسلامی

نویسنده: دکتر سکینه معروفی

ویراستار: فرخنده جوهری

طراح جلد: روح‌اله ادنایی

نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۴ / شمارگان: ۵۰۰

چاپ و صحافی: دانشجو

قیمت: ۱۲۰۰۰۰ ریال

Isbn: 978-964-8515-93-0

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۵۱۵-۹۳-۰

کلیه حقوق این اثر متعلق به ناشر است

فهرست

۹	پیشگفتار
	فصل اول: ♦
۱۳	شهر از نگاه دین اسلام
۱۴	مقدمه
۱۵	نقش دین در شکل‌گیری سکونتگاه‌های انسانی و شهرها
۲۴	شهر از دیدگاه اسلام
۲۶	اصول دین، شالوده نظری شهر اسلامی
۲۷	اصل توحید و تجلی آن در شهر اسلامی
۳۱	شهر از دیدگاه آیات و روایات
۳۵	جایگاه مسجد در آیات و روایات
۴۰	جمع‌بندی
	فصل دوم:
۴۷	شهر اسلامی؛ نظریه‌ها، ارکان
۴۸	مقدمه
۴۹	نظریه‌های شهر اسلامی
۵۳	ارکان شهر اسلامی
۵۵	ساختار محله‌ای در شهر اسلامی
۵۷	ویژگی‌های اجتماعی و کالبدی محله در شهر سنتی اسلام
۶۱	مسجد اولین و فراگیرترین عنصر شهر اسلامی
۶۴	کارکردهای اجتماعی و کالبدی مسجد در محله‌های شهر اسلامی
۶۵	الف) مسجد و کارکردهای اجتماعی تأثیرگذار در محله‌های شهر اسلامی:

- ۶۶ ۱- مسجد، همبستگی اجتماعی و پیوندهای همسایگی
- ۶۸ ۲- مسجد و مشارکت‌های مردمی در محله‌های شهر اسلامی
- ۶۹ ۳- مسجد و نقش آن در ایجاد و تقویت امنیت اجتماعی
- ۷۱ ب) مسجد و زمینه‌های کالبدی - عملکردی تاثیر گذار بر محله‌های شهر اسلامی
- ۷۲ ۱- مسجد و هویت بخشی به محله‌های شهر اسلامی
- ۷۳ ۲- مسجد و دسترسی مناسب به فضاهای عمومی
- ۷۳ ۳- مسجد و حسن مکان در محله‌های شهر اسلامی
- ۷۴ ۴- مسجد و تقویت نشاط و سرزندگی
- ۷۶ ۵- مسجد و اختلاط کاربری‌های متجانس در محله‌های شهر اسلامی
- ۷۹ ۶- مسجد و سازماندهی کالبدی محله و شهر
- ۸۳ جمع بندی

فصل سوم:

- ۸۵ مسجد و مدیریت محلی
- ۸۶ مقدمه
- ۸۷ مفهوم محله
- ۸۸ مدیریت محله محور: الزامات و ملزومات
- ۹۳ رویکردهای مدیریت محلی (نیازمنا- دارایی منشا)
- ۹۸ ارکان مدیریت محلی
- ۹۹ سرمایه اجتماعی به عنوان رکن اصلی در مدیریت محلی
- ۱۰۴ تعامل سرمایه‌های اجتماعی و سرمایه‌های کالبدی
- ۱۰۹ فضاهای مذهبی و سرمایه‌های اجتماعی
- ۱۱۰ مسجد و مولفه‌های سرمایه اجتماعی
- ۱۲۴ فضاهای شهری؛ رویکردهای نظری و شاخص‌های کالبدی
- ۱۲۸ فضای مذهبی به مثابه فضای شهری و سرمایه کالبدی
- ۱۳۲ مسجد، فضای شهری در شهر اسلامی
- ۱۳۴ مسجد و مولفه‌های سرمایه کالبدی
- ۱۴۱ جمع بندی

فصل چهارم :

۱۴۳	مساجد و عوامل اجتماعی و کالبدی تاثیرگذار
۱۴۴	مقدمه
۱۴۶	مسجد و عوامل کالبدی و اجتماعی تاثیرگذار بر مدیریت محلی
۱۴۶	مسجد و عوامل کالبدی تاثیرگذار بر مدیریت محلی
۱۵۳	مسجد و عوامل اجتماعی تاثیرگذار بر مدیریت محله
۱۶۱	جمع بندی
۱۷۱	فهرست جدول ها، نمودارها و شکل ها
۱۷۲	جدولها
۱۷۳	نمودارها
۱۷۴	شکل ها
۱۷۵	منابع و مآخذ

پیشگفتار

در عصر حاضر جوامع شهری با مشکلات عدیده‌ای روبرو هستند. مشکلات فردی، ناهنجاری‌های رفتاری، مشکلات اجتماعی مانند کاهش همبستگی و انسجام، اعتماد و امنیت اجتماعی، معضلات مربوط به محیط انسان‌ساخت مانند بی‌هویتی فضاهای شهری، گسستن از معنا و فقدان خوانایی در فضاهای شهری از جمله این مسائل می‌باشند. همچنین به نظر می‌رسد جوامع شهری معاصر با فراهم آوردن زمینه‌هایی برای گسستن از معنا، تاریخ و فرهنگ و بی‌توجهی به ویژگی‌های اجتماعی، فرهنگی و اقلیمی سبب ایجاد محیط‌های نامانوس برای ساکنان خود شده‌اند. از این رو اندیشمندان علوم اجتماعی، روانشناسان محیطی، برنامه‌ریزان و طراحان شهری هریک برای حل این معضلات به ارائه نظریه و راه‌حل پرداخته‌اند. ارائه نظریه‌های گوناگون در زمینه جامعه‌شناسی، روانشناسی (اجتماعی و محیطی) و شهرسازی عمده‌تا در جهت رفع این مشکلات و انتظام‌بخشی به زندگی اجتماعی و محیط پیرامون انسانها در جامعه بوده‌اند.

ارائه نظریه‌هایی مانند کیفیت محیط، سرمایه‌های اجتماعی، برنامه‌ریزی توسعه محله‌ای (دارایی‌مبنا و نیازمبنا) و مواردی از این قبیل در راستای تلاش برای حل معضلات زندگی شهری بوده است. همچنین تغییر در شیوه و روشهای برنامه‌ریزی و تاکید بر فرآیند برنامه‌ریزی به جای تاکید بر محصول برنامه‌ریزی، که در شیوه‌های نوین برنامه‌ریزی (برنامه‌ریزی راهبردی و برنامه‌ریزی ارتباطی و...) طرح می‌شوند، همگی در پی پاسخگویی به مشکلات گسترده شهرنشینی معاصر هستند. لیکن به نظر می‌رسد به‌رغم این تلاشها، هنوز زندگی شهری به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه با فراز و نشیب‌های فراوانی روبرو است، چرا که در این جوامع، بعد از تحولات کالبدمحور ناشی از اجرای طرحهای توسعه شهری، هنوز محله‌های شهری نتوانسته‌اند پیشینه تاریخی و فرهنگی خود

را در زمینه‌های اجتماعی مانند انسجام، همبستگی، احساس تعلق، اعتماد و مشارکت اجتماعی بازبایند. این در حالی است که همواره تحقق ویژگی‌های فوق و ایجاد پویایی و ارتقای عملکرد اجتماعی در شهرها و محله‌های شهری از اهداف مهم تهیه، تصویب و اجرای برنامه‌ها و طرح‌های شهری بوده‌اند.

در دهه‌های اخیر تقویت فضاهای شهری و فراهم آوردن عرصه‌های زندگی جمعی و تسهیل روابط اجتماعی و توسعه ارتباطات چهره به چهره به عنوان راهکارهای عملی برای حل مشکلات اجتماعی و کالبدی قلمداد شده‌اند (مدنی‌پور، ۱۳۸۷: ۲۳). از دیرباز در جوامع مختلف فضاهای مذهبی به‌مثابه فضای عمومی مورد توجه قرار گرفته‌اند، لذا به نظر می‌رسد در راستای توجه به فضاهای جمعی و عرصه‌های عمومی و توجه به معنابخشی محیط (راپاپورت، ۱۹۷۰: ۱۵۰-۱۶۰)، فضاهای مذهبی می‌توانند تاثیر بسزایی در زمینه حل ناهنجاری‌های اجتماعی در شهرها و محله‌های شهری و احیای عملکرد اجتماعی آنها داشته باشند (تقوایی و معروفی، ۱۳۸۹: ۱۲).

فضاهای مذهبی همواره نقش مهمی در شکل‌گیری سکونتگاه‌های شهری و روستایی بر عهده داشته‌اند. این فضاها به طور کلی در اشکالی چون معابد، پرستشگاه‌ها، کنیسه‌ها، کلیساها، زیارتگاه‌ها و مساجد ایجاد شده‌اند. استفاده از فضاهای مذهبی به‌ویژه مساجد به‌عنوان عناصر هویت‌بخش زندگی انسانی، همواره مورد تاکید اسلام بوده است. در کشورهای اسلامی به طور عام و در کشور ایران به طور خاص اشکال متنوعی از فضاهای مذهبی وجود داشته‌اند. این فضاها به شکل حرم مقدس ائمه و منسوبین به ایشان، مساجد جامع، مساجد محلی، کلیساها، کنیسه‌ها، حسینیه‌ها، زینیه‌ها و تکیه‌ها قابل مشاهده می‌باشند. در این میان مساجد پرتعدادترین فضاهای مذهبی در شهرهای اسلامی هستند که به صورت گسترده در سطح شهرها و محله‌های شهری استقرار یافته‌اند. وجود زمینه‌های معنوی، کالبدی و اجتماعی در مساجد سبب شده تا آنها به طور بالقوه ظرفیت تبدیل شدن به فضایی تاثیرگذار و کارآمد در شهر را با خود داشته و به صورت سرمایه‌های عظیم معنوی، اجتماعی و کالبدی به‌شمار آیند.

این فضاها در محله‌های شهر اسلامی چون حلقه‌های زنجیر، سبب اتصال اهالی محل، تقویت تعاملات اجتماعی و افزایش حضور معنویت در زندگی افراد می‌شدند و علاوه بر نقش اجتماعی و فرهنگی در شهر اسلامی دارای نقش کالبدی نیز بودند و به‌عنوان مرکز محله، نوعی تمرکز فیزیکی و عملکردی را حول خود به‌وجود می‌آوردند. این فضاها در سطح شهر اسلامی و محله‌های آن به‌طور متوازن و ارگانیک توزیع شده و دارای شعاع عملکردی تعریف‌شده‌ای بودند. لیکن به نظر می‌رسد در حال حاضر این فضاها و توان بالقوه آنها در انتظام بخشی در ابعاد اجتماعی و کالبدی با چالش روبرو شده‌اند.

مسئله اصلی کتاب حاضر کنکاش در زمینه این چالش و هدف اصلی آن تبیین نقش و جایگاه مساجد در انتظام بخشی به اجتماع و کالبد شهر در عصر حاضر است. برای دستیابی به هدف مذکور تبیین عوامل اجتماعی و کالبدی تأثیرگذار بر عملکرد مساجد در محله‌های شهری لازم و ضروری به نظر می‌رسد. لذا برای رسیدن به عوامل اجتماعی و کالبدی فوق‌مذکور مطالعه منابع دینی، بررسی تجربه شهرهای اسلامی و توجه به آرای اندیشمندان در حوزه فضاهای شهری مورد توجه قرار گرفته است. برای این منظور این کتاب در چهار فصل نوشته شده است. در فصل اول به تشریح نقش دین در شکل‌گیری شهرها و سکونتگاه‌های انسانی پرداخته شده و سپس به جایگاه شهر و عناصر آن در متون دینی توجه شده است.

در ادامه فضاهای مذهبی- اسلامی به‌طور کلی و مسجد به‌عنوان مهمترین و فراگیرترین فضای مذهبی مورد تدقیق قرار گرفته است. اصل توحید (به‌عنوان بنیادی‌ترین اصل دین اسلام)، آیات قرآنی (در زمینه شهر و مسجد) و روایات مرتبط با این موضوع به‌عنوان منابع ذی‌قیمت در زمینه بررسی جایگاه اجتماعی

۱- مطالعات انجام شده در زمینه ساخت کالبدی شهرهای قدیم ایران همچون یزد، نائین و... نشان‌دهنده نقش مساجد در سازماندهی فضایی و کالبدی شهرهای فوق است. برای کسب اطلاع بیشتر مراجعه کنید به: (تولایی، ۱۳۷۶؛ نائینی، ۱۳۷۸).

و کالبدی مساجد و دستیابی به عوامل اجتماعی و کالبدی برنامه‌ریزی به منظور ارتقای عملکرد مساجد در محله‌های شهری مورد توجه قرار گرفته‌اند.

در فصل دوم به مطالعه تجربه کلی شهرهای اسلامی پرداخته شده است. در این راستا نظریه‌های شهر اسلامی، ارکان، ساختار و ویژگی‌های این نوع شهرها به‌ویژه دو مقوله محله‌محوری و مسجدمحوری مورد مذاقه بیشتر قرار می‌گیرند. در فصل سوم به‌منظور بسط دامنه تحقیق در حیطه منابع نظری و نظریه‌های مطرح در عصر حاضر، به کنکاش در خصوص مولفه‌های اجتماعی و کالبدی مورد نظر این تحقیق در بستر نظریه‌های برنامه‌ریزی محله‌محور، سرمایه اجتماعی و نظریه کیفیت محیط پرداخته می‌شود. نظریه‌های برنامه‌ریزی محله‌محور به عنوان مبنای اصلی برنامه‌ریزی برای ارتقای عملکرد مساجد در نظر گرفته شده و نظریه‌های سرمایه اجتماعی و کیفیت محیط، به‌عنوان نظریه‌هایی که با رویکرد توجه به بنیان‌های اجتماعی و کالبدی شکل گرفته‌اند، بررسی می‌شوند. به عبارتی مطالعه ارتباط میان عوامل اجتماعی و کالبدی و عملکرد مساجد در محله‌های شهری از طریق رجوع به منابع علمی در خصوص برنامه‌ریزی محلی به انجام می‌رسد و بالاخره در فصل چهارم کتاب با توجه به مطالعات انجام شده شاخص-ها و عوامل اجتماعی و کالبدی تأثیرگذار بر عملکرد مساجد در جریان توسعه محله‌های شهری معاصر ارائه می‌شوند.